

Ilmārs Dirveiks

CĒSU ORDEŅPILS TUALETES

Latvijas arhitektūras vēsturē viduslaiku piļu tualetes salīdzinoši reti nonāk pētnieku uzmanības lokā, jo maz ir tādu piļu, kas vismaz daļēji saglabājušās, un vēl retāk tajās atrodamas liecības par tualeti kā neatņemamu pils dzīves daļu. Citviet Eiropā gadsimtiem seno ēku tualetes vienmēr ir piesaistījušas tūristu uzmanību, bet arhitektūras pētniecībā tā ir pašsaprotama cilvēka mājokļa un ēkas daļa. Tualešu esamība vai, gluži pretēji, trūkums pētniekiem ļauj spriest par objekta funkciju. Šajā aspektā ir divi raksturīgi piemēri, kas saistāmi ar Latvijā senāko piļu būvniecības periodu. Turaidas pils apaļajā tornī (13. gadsimta sākums) ceturrtā stāva telpā ir kamīns un pavisam neliela gaismas lūka, taču liecības par tualetes vietu pētnieki šeit nav atraduši. Tas ir viens no apstākļiem, kas norāda, ka Turaidas bergfrīds nav ticis izmantots kā dzīvojamais tornis; tas būvēts apkārtnes novērošanai un, iespējams, kā pēdējais patvērums aplenkuma gadījumā (Jansons 2007, 36). Paredzamās īslaicīgās uzturēšanās dēļ par atejas vietu telpā varēja kalpot kāds vieglā dēļu konstrukcijā būvēts nodalījums.

Senākā Ventspils pils ēka ir 13. gadsimta nogalē būvētais, sākotnēji brīvēstāvošais kvadrātiskais tornis ar skaidri nolasāmu dzīvojamo funkciju (kamīns, divas logailas un tualete kādā sienas nišā). Tiesa, pārāk lielo oriģinālā mūra zudumu dēļ nepārprotami pierādījumi par atejas atrašanās vietu Ventspils pils tornī tā arī netika atrasti.

Šajā rakstā sniegts pārskats par Cēsu ordeņpils kastelas un priekšpils rietumu torņa tualetēm. Lielākā Vācu ordeņa pils Livonijā savas pastāvēšanas pēdējā gadsimtā ir interesants un nozīmīgs izziņas avots par dzīvesveidu 15. un 16. gadsimtā. No Latvijas viduslaiku pilīm tieši Cēsis ir saglabāties lielākais tualešu skaits un tipoloģiskā dažādība, kas saista pētnieku un pils apmeklētāju uzmanību. 16. gadsimts, kad Cēsu ordeņpils sasniedza savu attīstības apogeju, bija laiks, kad Eiropā notika pirmie mēģinājumi uzlabot tualetes konstrukciju, radot ūdens klozetu jeb skalojamo ateju (Janaitis 2005, 29, 71–73). Tomēr līdz 19. gadsimtam tas palika atsevišķu ideju, izņēmumu un eksperimentu piedāvājumu līmenī – tāpat ilgi pēc šajā rakstā aplūkotās Cēsu ordeņpils aktīvas izmantošanas beigām.

TERMINOLOĢIJA UN TIPOLOĢIJA

Apskatāmā objekta šaurā specifika nosaka nepieciešamību precizēt tipoloģijas un terminoloģijas jautājumus. Pēc konstruktīvās uzbūves viduslaiku pils bija vairāki atšķirīgi tualesu tipi, kas varēja pili pastāvēt paralēli. Protams, jo lielāka pils, jo vairāk atējas vietu, kas paredzētas gan vienai personai, gan vienlaikus vairākām. Turklāt augstākiem sabiedrības pārstāvjiem pie apartamentiem ierīkoja atsevišķas tualetes.

Plašāk pazīstamā ir apjomīga no galvenās ēkas izvirzīta būve – danskers, ko varēja saņiegt, izmantojot uz balstiem vai arkām paceltu konstrukciju. Parasti danskers tika būvēts virs kādas ūdensteces un vienlaikus varēja tikt izmantots kā cietums, noliktava, preču piegādes vieta un būtiska aizsardzības būve. Šī iemesla dēļ visbiežāk danskeri ir mūra būves. Mums tuvākie un pazīstamākie danskeru piemēri meklējami bijušajās Vācu ordeņa pils Prūsijā, mūsdienu Polijas teritorijā – Marienverdenā (*Kwidzyn*) un Marienburgā (*Malbork*).

Runājot vai rakstot par viduslaiku piļu tualetēm, tieši apzīmējumu “danskers” kļūdaini lieto visbiežāk, ar to saprotot jebkuru pils tualeti. Latvijā šis termins plašākai publikai zināms no 1547. gadā tapušā Rīgas panorāmas skata, kas ir senāka pirmavota kopija un pirmo reizi iespiests 1550. gadā. Tajā redzams Rīgas II ordeņpils danskers Daugavas krastā ap 1480. gadu. Rīgas II ordeņpils danskers celts 14. gadsimta 30. gados un pastāvēja līdz pils sagraušai 1484. gadā. 2017. gadā pils rietumu pusē izdevās atrast masīvu danskera pamatu mūrējumu (Lūsēns 2017; Dirveiks 2017a).

Ventspīlī pēc Rīgas ir otra vislabāk saglabājusies ordeņpils Latvijā, jo abas ēkas tika gandrīz nepārtraukti izmantotas līdz mūsdienām. Šeit danskera vieta noteikta hipotētiski pēc plānojuma analīzes un atsevišķiem arheoloģiskiem atradumiem. Koka balstu pāļi liek domāt, ka Ventspīlī danskers bijis Ventas pusē un būvēts koka konstrukcijā (Dirveiks 2004, 167).

1. att. Marienverdenas (*Kwidzyn*) pils danskers. Masīva ķieģeļu arhitektūras būve. (www.kwidzynopedia.pl)

Piļu attīstības vēlinajam posmam 15. un 16. gadsimta sākumā raksturīga plaša šaujamieroču izmantošana, kas ievērojami mainīja monumentālo aizsardzības būvju arhitektūru. No galvenā apjoma izvirzītos danskerus vairs nebūvēja – to militārā nozīme bija zudusi, un cietokšņa aizstāvēšanai daudz efektīvāki kļuva zemes vaļņi.

Otrs tualetes tips, ko nozares vācu literatūrā apzīmē ar *Abtrittker* vai *Aborterker* (Koepf 1974, 3), ir neliela atējas jeb tualetes izbūve ārpus pils ārsienas ar atveri apakšējā grīdā. Tādēļ latviešu valodā var lietot vārdu salikumu “atējas erkers” jeb “atējas izbūve”. Eiropā šādas izbūves vai to konsoles saglabājušās ļoti daudzās pilīs. Dažās Latvijas viduslaiku pilīs ir saglabājušās atējas izbūvju balstu konsoļu vietas (Bauskas un Rīgas pilīs koka konstrukcijas; Kokneses pili – akmens konsoles).

Trešais tualetes tips ir erkera un vertikālas šahtas kombinācija, ārsienai izveidojot rīzalīti (izvirzījumu visā fasādes augstumā). 1993. gadā poļu arheologi Irēnas Gurskas (*Irena Górska*, 1945–2011) vadībā atklāja atējas piebūves pamatus pie 13. gadsimta sākumā celtās Rīgas I ordeņpils ārsienas Rīdzenes krasta tuvumā. Mūsdienās šī vieta atrodas zem ēkas Kalēju ielā 11. Tualetes piebūve ziemeļu pusē pie ārsienas pilnā apjomā saglabājusies Dobeles pili. Virs sēdvietas līmeņa šahtai ir uz augšu vērsts atsevišķs kanāls.

Hronoloģiski vēlāki, mūsdienās atjaunotā veidā apskatāmi piemēri ir divi tualesu rīzalīti, kas piebūvēti Bauskas pils jaunās palasta daļas ziemeļu fasādei (1596). Kopš 16. gadsimta ārējās tualesu piebūves rīzalītu veidā kļuva par ierastu konstruktīvu risinājumu arī muižu un pilsētu dzīvojamajās ēkās. Tualetes piebūves lejasdaļā ierīkoja izsmelamu atējas bedri, bet biežāk – vienkārši izvadkanālu uz pilsgrāvja nogāzi. Savdabīga atgriešanās pie šāda risinājuma notika Rīgas pili 1862. gadā, kad Daugavas pusē (kādreizējā danskera vietā) izbūvēja sauso atēju rīzalītu četru stāvu (visas fasādes) augstumā. Tā apakšdaļā bija novietoti rati ar mucu. Pils tualesu modernizācijas dēļ rietumu fasādes rīzalītu ap 1876. gadu nojauc (Caune 2004, 167).

2. att. Rīgas II ordeņpils un tās danskers. Fragments no Sebastiana Minsteras *Kosmogrāfijā* 1550. gadā iespiestās Rīgas panorāmas. (RVKM, VRVM 32694)

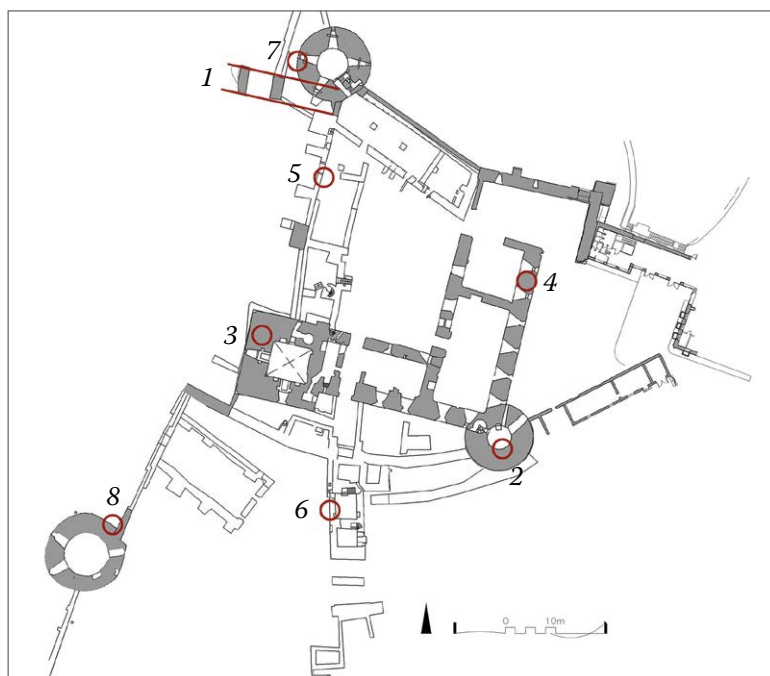

3. att. Atējas erkers Kampenas pili Vācijā. (commons.wikimedia.org/wiki/File:Burg_Campen_Aborterker.jpg)

Ceturtais pils tualetes veids ir tieši ēkas ārsienā iebūvēta neliela telpa, zem kuras sienā atrodas šahta – stāvads, kam apakšā izvads ārpus ēkas. Šis atejas veids pastāvēja visilgāk, proti, arī salīdzinoši jaunākajās pilīs, piemēram, 16. gadsimta sākumā celtajā Rīgas III ordeņpilī. Pils 1681. gada plānā redzams, ka jaunā tualete ierīkota, sekojot iepriekšējās pils loģiskam plānojumam ar labierīcībām upes pusē. Rīgas pils 1681. gada plānā redzams, ka 17. gadsimta tualete pastāv turpat, kur 16. gadsimtā, – rietumu korpusa Daugavas pusē gaitēna galā, vietā, kur iepriekšējās pils ēkai 14.–15. gadsimtā bija eja uz danskeru. Pils 1590. gada revīzijā šī tualete nosaukta par “vajadzību kambarīti” (Ciglis 2002, 154). Izpētīt šahtas apakšējo daļu būs iespējams tikai bijušā Horna bastiona teritorijas eventuālas rekonstrukcijas laikā.

Daudzviet Eiropā viduslaiku pilīs saglabājušās ārsienās iebūvētās atejas. Bieži tās atrodas augstāka statusa pils iemītnieku dzīvojamajā zonā ar ieeju no loga nišas sāna vai tieši no istabas. Visbiežāk nelielajām nišām nav nekādas priekštelpas. Pie šīs grupas pieder atejas kāpņu telpu sienās, un tām pat varēja nebūt durvju. Šāda ateja kāpņu telpas sānā redzama Vangažu pils 1692. gada plānā (Caune/Ose 2004, 315).

Bez minētajiem tualesu tiptiem, kas ir daļa no ēkas konstrukcijas un arhitektūras, pastāvēja lokālas telpās iebūvētas koka tualetes vai skapiši ar pārvietojamām ekskrementiem un urīnam domātām tvertnēm.

4. att. Cēsu pils plāns ar rakstā minētajām tualesu vietām. 1 – danskers; 2 – ieslodzīto ateja dienvidu torņa pagrabā; 3 – tualete rietumu tornī; 4 – tualetes austrumu korpusā; 5 – iespējamā atejas vieta rietumu korpusa pagrabā; 6 – tilta ēkas tualetes; 7 – ziemeļu torņa hipotētiskais atejas erkers; 8 – priekšpils rietumu torņa atejas erkers.

A. Lapiņa zīmējums, 2018

TUALETES CĒSU PILS VĒSTURES PĒTĪJUMOS UN RESTAURĀCIJAS PASĀKUMOS

Cēsu pils tualetes minētas aprakstos, pētītas arheoloģiski un grafiski fiksētas uzmērījumos. Pirmais Cēsu ordeņpils profesionālais pētnieks Karls fon Lēviss of Menārs (*Karl von Löwis of Menar*, 1855–1930) 1889. gadā publicēja plašu rakstu par Cēsu pili. Pirmo reizi šīs celtnes drupas tika sīki aprakstītas un analizētas, izmantojot gan Zviedrijas arhīvos jaunatrasto 17. gadsimta plānu, gan Rīgā, Vidzemes bruņniecības arhīvā uzieto pils 1688. gada revīzijas protokolu, gan paša spēkiem veikto pilsdrupu rūpīgo vizuālo izpēti (Ose 2001, 212). Savu pētījumu kopsavilkumu Karls fon Lēviss of Menārs ilustrējis ar mūsdienās tik populāro zīmējumu, kurā attēloti torņu stāvu plāni ar gaitenēm uz tualetēm vai domājamām to vietām. Tiesa, pats autors tualetes plānos atsevišķi nav izcēlis (Ose 2001, 219).

Līdz 20. gadsimta 60. gadiem pils arhitektūras pētījumi palika 19. gadsimta beigās formulētu atziņu stadijā. Priekšstatī par Cēsu pils būvēsturi balstījās uz Karla fon Lēvisa of Menāra un Armīna Tūlses pētījumiem. Pils būvēstures izpēti ievērojami atviegloja 20. gadsimta 50. gadu beigās atrastie 1582. un 1590. gada revīziju teksti. Tajos galvenajā pils tualetes minētas vienreiz: rietumu torņa Mestra istabā. Tieši šādas objektā nepārprotami identificējamās telpas palīdz savietot revīzijas tekstus ar reālo situāciju pilsdrupās, kas citādi ne vienmēr ir pārlicinoši izdarāms.

Diemžēl 20. gadsimta 50. gados plašie konservācijas un restaurācijas darbi tika veikti vēl pirms detalizētu jaunu pētījumu sākšanas. No 1953. līdz 1957. gadam notika austrumu korpusa austrumu sienas restaurācija arhitekta Pētera Sauliņa (1910–2000) vadībā. Tieši austrumu korpusa ziemeļu galā atrodas telpiski sarežģītas tualetes divos līmeņos. Nozīmīgi ir pirmsrestaurācijas uzmērījumi, bet diemžēl tiem netika veikts izpētes apraksts un detalizēta fotofiksācija. 20. gadsimta 50. gados drupu konservācijas laikā detaļām un objekta rūpīgai pētniecībai veltīja maz uzmanības vai šo aspektu ignorēja vispār.

Kompleksu Cēsu ordeņpils būvēstures izpēti 20. gadsimta 60. gadu vidū sāka un ar pārtraukumiem turpināja vēsturnieks Roberts Malvess (1905–1982). Atšķirībā no iepriekšējiem pētniekiem viņš īpašu uzmanību pievērsa detaļām. Pils atsevišķu daļu aprakstos Roberts Malvess minējis tualetes Mestra istabā, austrumu korpusā un dienvidu tornī.

No 1974. līdz 2008. gadam notika sistemātiska arheoloģiskā izpēte Zigrīdas Apalas vadībā. Izrakumos atklātas gan jaunas pils ateju vietas kādreizējā tilta būvē, gan pētītas jau zināmās tualetes – rietumu torņa tualetes šahta un rietumu nogāze ar danskera balstu atliekām. No 1973. gada pils daļu uzmērīšanu un izpēti, kā arī konservācijas un restaurācijas projektu izstrādāšanu vadīja arhitekts Ilgonis Stukmanis, kurš izgatavojis virkni rūpīgu uzmērījumu, kas pils izpētes darbā noderīgi joprojām. 2011. gadā Mestra istabu un tās ziemeļrietumu stūrī esošās tualetes telpas detalizētāk pētīja šī raksta autors (Dirveiks 2011).

2014. gadā vēsturnieks Agris Dzenis veica jaunāko apjomīgāko pētījumu par Cēsu pils vēsturi (Dzenis 2014). Tajā labotas vairākas iepriekšējo pētnieku, to skaitā šī raksta autora, kļūdas, līdzšinējā informācija par būvēsturi pilnveidota, pamatojoties uz jaunākajiem atzinumiem un analizējot rakstītos avotus. Pilsdrupu arhitektūras izpētei ir nozīmīgi, ka Agra Dzeņa darbā būtiski pārskatīti un precizēti līdzšinējie avotu tulkojumi.

TUALETES CĒSU PILĪ

Pašlaik Cēsu ordeņpils drupās ir: 1) daļēji saglabājušās tualetes, 2) tuaļu vietas, kas konstatētas arheoloģisko un arhitektonisko pētījumu laikā, 3) hipotētiskas tuaļu vietas. Visas šajā rakstā minētās Cēsu ordeņpils tualetes attiecas uz galveno pili un priekšpils rietumu torni t. s. attīstīta plānojuma laikā 15. gadsimtā un 16. gadsimta pirmajā pusē.

Cēsu pils danskers

Kā iepriekš minēts, 13.–15. gadsimta pilīm veidoja īpašas tuaļu būves – danskerus. Cēsu pils rietumu puses grāvja nogāzē daļēji saglabājušies danskera balsta mūri. Tuaļu piebūve šajā pils pusē ir loģiska gan funkcionālā, gan stratēģiskā aspektā. Izvirzītais mūra apjoms aplenkuma gadījumā varēja kalpot papildu aizsardzības nodrošinājumam pret blakus esošo Riekstu kalnu kā bīstamu dabisku reljefa pacēlumu. Domājams, danskera balsta stabus savienoja ar arkādi, virs kuras esošais gaitenis veda uz atejas vietu virs grāvja. Vairākās ziemeļu torņa vēsturiskajās fotogrāfijās (piem., 1. attēls šī krājuma 29. lpp.) tā sienā redzamas iemūrētas divu arku paliekas. Konstruktīvi šīs arkas nav saistāmas ar lielgabalu torņa būvi un acīmredzot pieder būvei, kas pastāvējusi pirms torņa celtniecības. Danskera konstrukcija bijusi tik masīva, ka tās daļas iekļautas apjomīgā torņa biežajā sienā dienvidu pusē. Šīs danskera arkas labi redzamas kādā 20. gadsimta pirmās puses fotoattēlā. Tieši starp arkām, respektīvi, kādreizējā balsta vietā, tornī izveidota rietumu nogāzi flankējoša šaujamlūka. Tas liecina, ka arkas ir senāka konstrukcija par ziemeļu torni. Diemžēl torņa sienas konservācijas (lasi – sienas mūrējuma rekonstrukcijas līdz fasādes plaknei) laikā arkām netika piešķirta vajadzīgā uzmanība, dokumentējot uzmērījumos un fotoattēlos.

Līdz ar šaujamieroču attīstību pili modernizējot, danskers kā arhaisks 14.–15. gadsimta elements tika nojaukts, dodot vietu t. s. lielgabalu tornim. Jāšaubās, vai nogāzē bija plānots atstāt danskera mūra balstus, jo tie atrodas tornī ierīkotās šaujamlūkas apšaudes leņķī. Pils vēstures gaita virzījās citādi, danskera viena balsta atliekām saglabājoties līdz pat mūsdienām.

5. att. Skats uz ziemeļu torņa apakšdaļu un danskera balsta atliekām. Torņa sienā ir atjaunota šaujamlūka.

A. Opoļska foto, 2018

Ieslodzīto ateja dienvidu torņa pagrabā

Viena no 15. gadsimta gaitā pakāpeniski pārveidotās pils tualetēm, kas saglabājusies gandrīz nemainīgā veidā, atrodas dienvidu torņa pagrabā, telpā, kas izmantota kā cietums. Plānā apaļās telpas grīdu šķērso ar dolomīta plāksnēm segts caurteces kanāls. Dienvidu pusē sienā ir 50 centimetrus dziļa un vairāk nekā divus metrus augsta niša, kurā apakšā, tieši virs caurteces kanāla, ierīkota ateja. Par sēdvirsmu kalpoja dolomīta plāksne ar caurumu, no kuras saglabājusies tikai daļa. Nišas augšdaļā ir slīpi augšupvērstis vēdināšanas kanāls, kas vienlaikus kalpo kā pavisam neliela gaismas lūka. Caurteces kanāla virziens ļauj pieņemt, ka tas sākās austrumu korpusa 1. stāvā, kur atradusies virtuve, alus brūzis un maizes ceptuve. Lai gan arheoloģiskie izrakumi austrumu korpusā vēl nav veikti, šāds risinājums šķiet loģisks. Tas liecina par racionālu pils plānošanu, notekūdeņu paštecī izmantojot kā sava veida ūdens klozetu. 1981. gadā arheoloģisko izrakumu laikā torņa ārpusē 4,75 metru dziļumā no apakšējā torņa cokola konstatēja 19 centimetrus platu un 20 centimetrus augstu kanāla izvadu, kas bija veidots no rūpīgi izvēlētiem vienādiem dolomītiem.

Nelieli notekūdeņu kanāli sekmēja atejas vietu pašattīrīšanu. Iespējams, notekūdeņu kanāls rietumu torņa pagrabā konstruēts ar līdzīgu nodomu. Kanāls ierīkots gar torņa pagraba telpas ziemeļu sienu, un tā izvada vieta aptuveni sakrīt ar Mestra telpas atejas bedri torņa rietumu sienā.

6. att. Skats uz atejas nišu dienvidu torņa pagrabā.

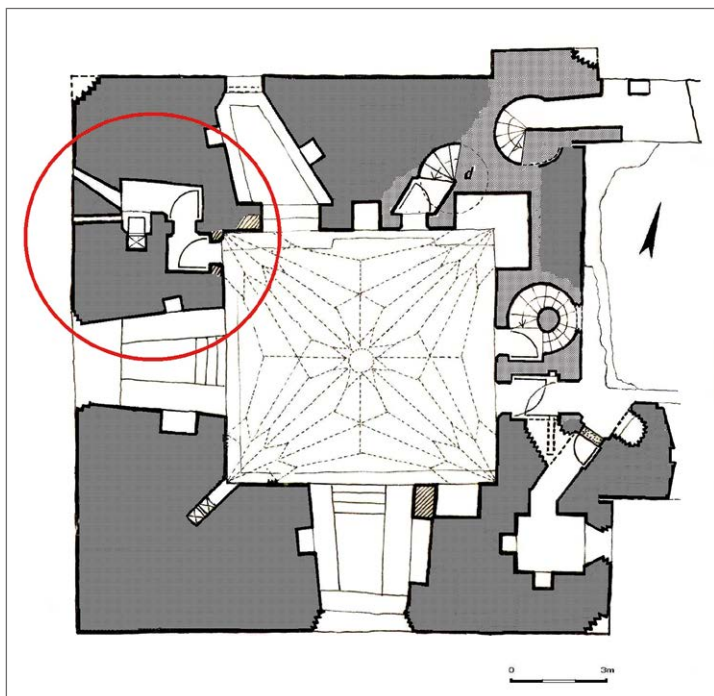
K. Kurcena foto, 2014

Tualete rietumu tornī

Cēsu ordeņpils rietumu torņa otrā stāva telpa nozares literatūrā tiek saukta par Mestra istabu (Mestra zāli, Mestra telpu), jo šeit, domājams, dzīvojis vai strādājis Vācu ordeņa Livonijas mestrs. Viens no populārākajiem apskates objektiem Mestra istabā ir ziemeļrietumu stūrī torņa sienā izveidotā tualete.

Senākajos rakstītajos avotos informācija par to ir ļoti pieticīga. Pils 1590. gada revīzijā lakoniski atzīmēts: "...blakus ir kambarītis, ...durvis uz virām." Šim aspektam vienlīdz maz uzmanības veltīts gadsimtu vēlāk Cēsu pilsmuižas un pils 1688. gada revīzijā: "Šīs telpas vienā stūrī ir ateja, kas arī ir tukša un nelietojama."

Mestra istabas ziemeļrietumu stūrī ir ieeja gaitenī, kurā pēc diviem pagriezieniem atrodas atejas vieta. Aiz pirmajām durvīm ir neliela priekštelpa. Tad pa labi – nākamās durvis uz garāku gaiteni, kas ved rietumu virzienā. Gaitenis pārsegts ar dolomīta akmeņu segmenta veida velvi. Tā galā atrodas šaura logaila, kurai blakus tuvāk atejas sēdvietai ārsienā ir augšup vērsts vēdināšanas kanāls. Atejas sēdvietai tikai daļēji saglabājusies mūra priekšējā siena. Mestra tualetes sienas klātas ar plānu kaļķu javas apmetumu un vēlāk krāsotas krēmbaltā tonī. Rietumu torņa tualetes divas atdalošās durvis jāatzīmē kā īpašs risinājums, kas liecina par nosacīti augstāku komforta pakāpi un to, kas šī tualete paredzēta pils iemītnieku hierarhijā augstu stāvošai personai (Dirveiks 2011, 396). Aiz sēdvietas bijusi apmēram četrus centimetrus biezu dolomīta akmens plāksņu starpsiena. Tā atdala augšupejošu šahtu, kas kalpoja vēdināšanai. No plānām dolomīta plāksnēm veidotā starpsienas sākās apmēram 2,5 metrus virs šahtas apakšas. Saglabājušās tikai dažas atdalošās starpsienas plāksnes.

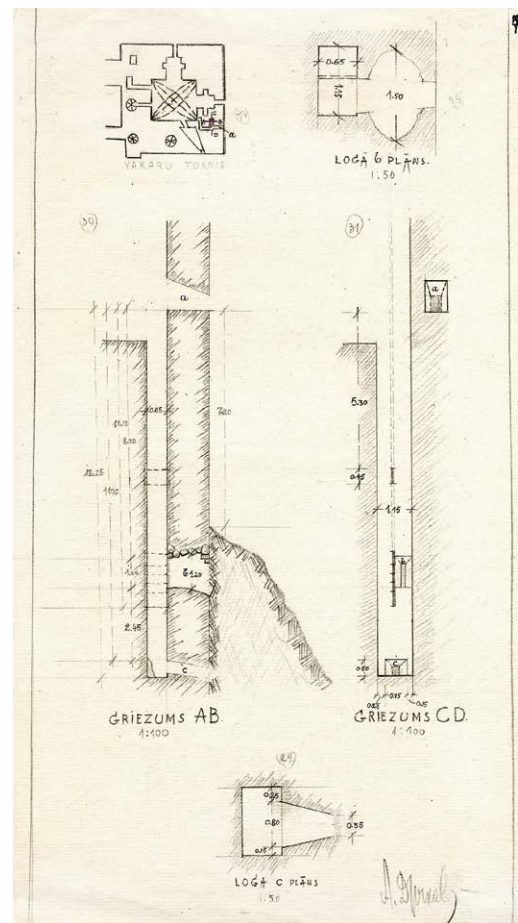
7. att. Rietumu torņa t. s. Mestra istabas plāns. Ziemeļrietumu stūrī ar tualetes vietu.

Autora zīmējums, 2017

Līdz 20. gadsimta sākumam rietumu torņa fasādes 3. stāva limenī gandrīz pilnībā bija zudušas mūra erozijas rezultātā. Savukārt vēlāk veiktajos atjaunošanas darbos detalizēta situācijas arhitektoniska izpēte nav veikta. Līdz ar to mūsdienās galvenais pētnieku rīcībā esošais informācijas avots ir torņa vēsturiskie fotoattēli. Vairākos Cēsu pils 19. gadsimta otrās puses fotoattēlos redzams nobrukušais rietumu torņa ziemeļrietumu stūris ar gaiteni un kādas nelielas ailas atliekām, kas redzamas jau 18. un 19. gadsimta pilsdrupu zīmējumos. Ailas vieta aptuveni atbilst vienai no Mestra istabas tualetes šahtas sekcijām. Tādā gadījumā viena no Mestra istabas atejas šahtas sekcijām funkcionējusi kā 3. stāva tualetes stāvovads. Plašo mūru zudumu un 20. gadsimta 50. gados veikto pārveidojumu dēļ atbildes uz šiem jautājumiem vairs nav atrodamas.

Atsevišķs šahtai blakus esošs vēdināšanas kanāls viduslaiku tualetei nebija vispārēja prakse. Neraugoties uz to, visticamāk, Mestra istabas tualetes šahtas augšupejošais atdalītais kanāls tomēr bija domāts atejas bedres vēdināšanai.

1927. gada septembrī Mestra istabas tualetes šahta tika iztīrīta līdz apakšējam izvadkanālam – tik dziļi, cik maksimāli iespējams rakt apakšējā izvadkanāla slīpuma dēļ. Pārskats, ko sastādījis Pieminekļu valdes darbinieks Arvids Dzirkalis, glabājas Nacionālās

9. att. Mestra telpas atejas sēdvietā. Redzama šahtu sadalošās starpsienas vieta.

A. Opoļska foto, 2018

8. att. Rietumu torņa tualetes šahtas uzmērījums. Šahtas apakšdaļā redzami abi izvadkanāli.

A. Dzirkāļa zīmējums, 1927
(NKMPA, 1399-78-KM)

kultūras mantojuma pārvaldes arhīvā. Tajā iekļauti gan uzmērījumu zīmējumi, gan rakstisks pārskats. Darbi rietumu tornī notika Pieminekļu valdes inspektora Artūra Štāla (vēsturnieks Artūrs Štāls, 1897–1951) un preparatora Pētera Ārenda (arhitekts Pēteris Ārends, 1900–1960) pārraudzībā.

Arvīda Dzirkļa 1927. gadā zīmētais šahtas uzmērījums ir visai detalizēts un pašlaik vienīgais mūsu rīcībā esošais grafiskais materiāls. Šahtas apakšā ir redzami divi izvadkanāli jeb ailas. Šahtas izmēri plānā ir 1,15 x 0,65 metri, bet kopējais dziļums apmēram 12,5 metri, mērot no Mestra istabas atejas vietas logailas apakšējās malas. Šahtas iztīrīšana sāka 1927. gada 24. septembrī, un veikto darbu aprakstam dots virsraksts “Rakums Nr. 10. Zvaigžņu zāles lifta telpa”. Pēc darbu veikšanas 5. oktobrī Arvīds Dzirkālis uzrakstīja pārskata “aktu” jeb rezultātu kopsavilkumu.

Aprakstā minēti atradumi un to atrašanās dziļums, kas ļauj nosacīti rekonstruēt šahtas aizbēršanas gaitu. Šahtas apakšdaļā apmēram vienu metru biezā slānī konstatēta “trūdzeme un mēsli”, kurā atrastas arī dažas dzelzs lieltālu lodes. To atrašanās šahtā, visticamāk, ir vandalisma rezultāts, un lodes nogrimušas dziļāk ekskrementu atliekās un trūdzemē pašvara dēļ. Var tikai minēt, ka plānā akmens starpsiena būtu varējusi daļēji sabrukt pils apšaudes laikā 1577. gadā.

Augšējā aila ir apmēram 2,5 metrus augstāk par apakšējo izvadkanālu. Ailai bijusi ķieģeļu pārsedzes arka ārpusē un akmens pārsedze iekšpusē. Apakšējā mala veidota ieslīpi uz ārpusi ar kaļķu javu un tajā liktiem dakstiņu fragmentiem. Tātad jauna aila izlauzta vēlāk, kad, pieaugot zemes līmenim ap torni, apakšējais izvadkanāls kļuva nelietojams. Iespējams, pārveidojumi saistāmi ar 16. gadsimta pēdējo ceturksni, kad daļu pils atkal sāka izmantot. 1927. gadā šahtas vidusdaļā uz sienām vēl atradušies daži apmēram 1,2 metrus gari dēļi. Nav zināms, vai tie iebūvēti vēlāk (kas gatavā, izmūrētā, ar starpsienu pārdalītā šahtā tehniski, šķiet, nav izdarāms). Aprakstā nav norādīts, vai dēļi iebūvēti pēc starpsienas izlaušanas visā šahtā, vai tikai vienā šahtas kanālā.

Šahtas sienas apakšdaļā apkvēpušas. Domājams, pie augšējā izvadkanāla notikusi mākslīgi izraisīta degšana.

Šahtas vidusdaļā sabērti būvgruži, kuros atrastas Mestra istabas būvdetaļas – “velves joslas” (ribu ķieģeļi), šūnakmens cilindrs (cilindriskā mākslīgā akmens masas velve riba slēgākmenis). Virs šīm detaļām uzietī zaļi glazēti, “ornamentēti” krāsns podi (ticamāk, podiņu daļas) un baltmāla pīpju fragmenti. Šis atradumu kopums varēja šahtā nokļūt 18. gadsimtā, kad pils pakāpeniski nonāca drupu stāvoklī. Zaļi glazētie podiņi varētu būt no kādas 17. gadsimtā pili iebūvētas krāsns.

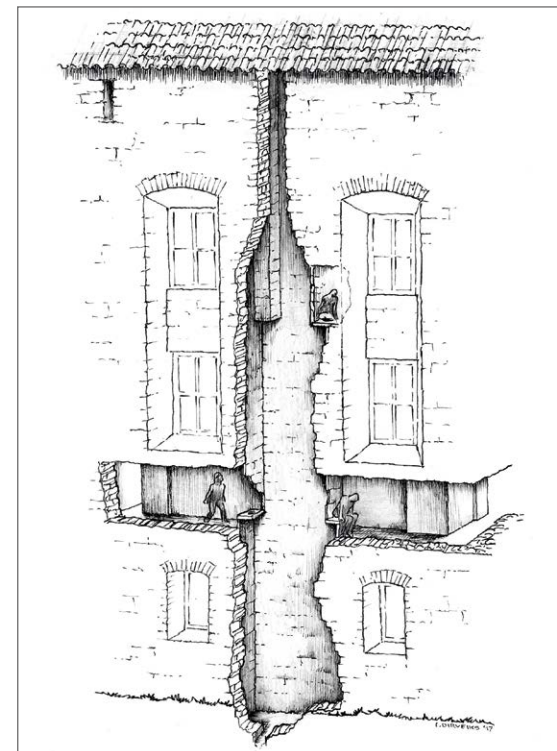
Augstāk šahtas aizbērumā starp smilti un akmeņiem atradušies zaļi glazēti krāsns podiņi, pudeļu stikli un kāds “farfora” šķīvis ar puķainiem zīmējumiem. Visi šie artefakti raksturoti kā “jaunlaiku”. Iespējams, pēdējais augšējais aizbēruma slānis attiecas jau uz 19. gadsimtu.

1986. gadā šahta tika iztīrīta otrreiz. Arheoloģisko pētījumu pārskatā minēts, ka nogāzē pie rietumu torņa atrakta sienā izlauzta aila (1927. gada uzmērījumā augšējais izvadkanāls) un šahta izsmelta trīs metru dziļumā no minētās ailas (Apala 1988, 11) – tātad līdz apakšējai izvadiņai, tāpat kā 1927. gadā. Saskaņā ar Arvīda Dzirkāļa pārskatā rakstīto “lifta caurums atstāts neaizbērts”. Tas nozīmē, ka 1986. gadā veiktajos izrakumos atrastie priekšmeti šahtā varēja nokļūt tikai pēc 1927. gada. Izrakumu pārskatā starp atradumiem

minēts “viduslaiku lukturis” (Apala 1988, 11). Analogi skārda lukturi, kas saglabāti vairākos Latvijas muzejos (piemēram, Madonas Novadpētniecības un mākslas muzejā, Cēsu Vēstures un mākslas muzejā, Latvijas Etnogrāfiskajā brīvdabas muzejā u. c.), tiek datēti ar 19. gadsimta beigām un 20. gadsimta sākumu. Turklāt, kā atceras šahtas attīrīšanas darbos iesaistītais cēsnieks Mārtiņš Apinītis, skārda lukturim līdzās tika atrastas Otrā pasaules kara lodes un pat mīna, kuras dēļ nācies pārtraukt darbus un izsaukt sapierus. Loģiski var pieņemt, ka vēl praktisku funkciju pildošais lukturis tualetes šahtā iemests vai iekritis 20. gadsimta 40. gados.

Tualetes austrumu korpusā

Austrumu korpusa ziemeļu gala telpu grupa blakus kapelai ir viena no strukturāli sarežģītākajām pils daļām. Tajā galvenais stāvs sadalīts divos līmeņos ar kopumā četrām velvētām, apkurinātām istabām. Katrai telpai ir atsevišķa ieeja no pagalma galerijas un atsevišķa atēja korpusa austrumu ārsienā. Apakšējā līmenī vienai telpai ir papildu savienojums ar lielo remtera zāli. Korpusa ārsienā ir divas vertikālas logu nišas, kurās kopā ir četras logailas – katrai istabai viena. Pieņemts uzskatīt, ka šajā pils daļā atradušās ordeņa brāļu guļamtelpas (dormitoriji). Tas nav droši zināms un nav saistāms ar klasisko priekšstatu par dormitoriju kā vienu kopēju guļamtelpu, bet skaidrs, ka te bijušas dzīvojamās istabas pils iemītniekiem un viesiem. Iespējams, pilnveidotā plānojuma periodā gulēšanai izmantoja arī citas telpas rietumu un ziemeļu korpusos.

10. att. Austrumu korpusa tualesu izvietojuma shēma. Skats no austrumu puses.

Autora zīmējums, 2017

11. att. Austrumu korpusa dienvidu ārsiena.
A – ieejas augšējā stāva tualetēs; B – ieejas otrā stāva tualetēs.
A. Opolška foto, 2018

Minēto dzīvojamo telpu ateju telpiskais risinājums ir komplicēts un savas oriģinalitātes dēļ ir viena no interesantākajām un savdabīgākajām apskates vietām pili. Korpusa ārsienas vidusdaļā, posmā starp abām logailām, izveidota lēzena konusa formas šahta ar vēdināšanas izvadu sienas augšdaļā. Līdzīgi kā rietumu tornī, arī šeit vēdināšanas kanāls atdalīts ar plānu dolomītu starpsienu. Domājams, ka atejas bedrei ārsienā ir izvads uz kādreizējo pils grāvja nogāzi. Pagaidām arheoloģiskā izpēte pie austrumu korpusa ārsienas un pašā šahtā nav veikta.

Apakšējā līmenī katrā telpā uz austrumiem vērstās ārsienas stūrī ir ieeja ar durvīm. Aiz tām seko pagrieziens, un eja turpinās sienā zem palodzes un ved līdz atejas sēdvietai. Te atradusies akmens plāksne ar caurumu; plāksne, visticamāk, sākotnēji bijusi segta ar koka virsmu. Blakus atejas vietai sienā ir ieslīpi veidots logs – gaismas lūka. Augšējā līmeņa telpās ieeja tualetē bijusi blakus starpsienai. Uz atejas vietu tieši pretī tās ieejai ved īss gaitenis, kurā nav vietas otrām durvīm. Šo atejas vietu ārsienā nav atsevišķu gaismas logu.

Iespējamā atejas vieta rietumu korpusa pagrabā

Domājams, arī rietumu korpusa pagraba lielākajā telpā nišā pie ārsienas kādu laiku bijusi atejas vieta. Šeit ir notekūdeņu caurteces kanāls, kura sākums meklējams pils pagalmā. Niša izveidota, sabiezinot ārsienu ar piemūrējumu. Arheoloģiskajos izrakumos atsegta neliela siena, kas piemūrēta nišas ziemeļu malai, tādējādi izveidojot nelielu telpiņu (Apala 2006, 11). Ārsienā kā lodziņš izmantota sākotnēja pagraba lūka, kas pastāvējusi pirms sienas sabiezināšanas (Dirveiks 2017b, 50).

Tilta ēkas tualetes

1978. gadā arheoloģisko izrakumu laikā galvenās pils dienvidu pusē tika atsegta apjomīgas tilta ēkas paliekas. Domājams, šeit bijušas tilta sardzes telpas. Relatīvi labi saglabājusies rietumu sienas apakšējā daļa, kurā tika atrasti divi blakus esoši tualetes šahtu izvadkanāli ar slīpu, uz ārpusi vērstu palodzi (Apala 1979, 7). Abām ailām ir no akmeņiem mūrētas smailoka pārsedzes arkas. Apakšējai šahtai ir bijusi pieeja no tilta būves vidējās (otras) telpas. Blakus esošā šahta ir iekļauta sienas mūrējumā un turpinājusies augšup, paceļoties virs atsegtajām telpām, un, domājams, bijusi paredzēta tilta būves augšējām stāvam. Izrakumos iepretī abām šahtām apmēram divu metru dziļumā no ailu apakšējās malas konstatēja kanalizācijas nosēdumu slāni.

1978. gadā ailes daļēji rekonstruētas un pašlaik ir vienīgie tik labi saglabājušies un apskatāmie tualetes šahtas izvadkanāli Latvijas viduslaiku pīļu arhitektūrā.

12. att. Tilta ēkas rietumu siena ateju izvadkanālu konservācijas laikā.
V. Šaicāna foto, 1978

13. att. Tilta ēkas rietumu siena pēc konservācijas.
V. Šaicāna foto, 1980

Ziemeļu torņa hipotētiskais atejas erkers

Ziemeļu torņa līdzšinējā arhitektoniskajā izpētē pārsvarā analizētas saglabājušās struktūras, proti, kamīnu vietas un šaušanas kameru forma. Torņa konservācijas darbi notikuši divos etapos: 1957.–1960. gadā un 1978.–1983. gadā. To laikā atjaunotas torņa apakšstāvu velles. Torņa augšdaļā veikti izdrupušo mūra fragmentu daļēji papildinājumi. Trešā stāva plānā sešstūra telpas aprises konstatējamas tikai sienu zemākajā daļā. Nav pazīmju, ka telpai bijusi velve. Visticamāk, te bijis koka pārsegums – augšējos stāvos redzamas tā pazīmes (Tuulse 1942, 328). Rietumu pusē atrodas laužas formas gaitenis, kura sānu sienas ir bijušas apmetas, un tajās izveidotas divas nelielas nišas (sveces ievietošanai?). Kādā no konservācijas darbu etapiem gaitēņa gala mūrējums fasādē ticis remontēts, likvidējot vai nosedzot iespējamās durvju ailes pazīmes. Šāda “ārpus torņa” vedoša gaitēņa funkciju hipotētiski varētu saistīt ar tualetes erķera pastāvēšanu ziemeļu torņa rietumu pusē.

Priekšpils rietumu torņa atejas erkers

Priekšpils rietumu tornis joprojām ir viena no vismazāk pētītajām Cēsu pils daļām. Tornis celts pie jau esoša priekšpils apkārtmūra. Spriežot pēc analogām atslēgas cauruma formas šaujamlūkām, hipotētiski var pieņemt, ka šis tornis celts aptuveni vienā laikā ar ziemeļu torni. Priekšpils rietumu torņa otrajā stāvā bijusi velvēta dzīvojamā istaba ar kamīnu. Dzīvošanai loģiski ir nepieciešamas atbilstošas labierīcības, proti, tualete. Domājams, ka tā atradusies torņa ziemeļu pusē pie apkārtmūra, jo tieši uz turieni ved neliela, ar ķieģeļu velvi segta eja, kuras galā ir bijušas durvis. Līdzīgi kā ziemeļu tornī, arī te gaitenis nav taisns, bet ar savstarpēju novirzi plānā starp izeju no telpas un ieeju tualetes piebūvē. Durvis uz domājamo atejas erķeru no gaitēņa (torņa) puses noslēgtas ar koka aizbīdņi. Īsākajā aizbīdņa ligzdā saglabāties dēļu oderējums ir viens no retajiem viduslaiku koka elementiem Cēsu pilsdrupās. Šodien par iespējamo atejas erķera piebūvi ārpusē nekas neliecina. Zem ailes mūrī redzamais kvadrātiskais iedziļinājums var būt gan koka konsole, gan sastatņu iesējuma vieta. Atejas piebūvi varēja konstruktīvi sasaistīt arī ar priekšpils apkārtmūri. Tā kā akmens konsolu nav bijis, visticamāk, nelielā piebūvē bija no koka vai pildrežģa. Tā nebija droša celtnē, tādēļ durvis uz torņa telpu bija nepieciešams maksimāli noslēgt, aprikojot ar aizbīdņi. Līdzīgs nodrošinājums ar aizbīdņi bijis Bauskas pils lielā, pusapaļā torņa atejas erķera durvīm.

Cēsu ordeņpils tualesu izpēte nav pabeigta, jo vēl iespējams izsmelt austrumu korpusa šahtu un atklāt izvadkanālu. 15. un 16. gadsimtā Vācu ordeņa Livonijas mestra rezidence aprīkota ar tipoloģiski atšķirīgām tualetēm, kam ir atšķirīga komforta pakāpe. Šahtas tika aprīkotas ar vēdināšanas kanāliem. Nevienā Latvijas viduslaiku pili nav saglabāties tik liels atejas vietu un veidu skaits. Savukārt pils austrumu korpusa divu līmeņu dzīvojamās istabas ar tualetēm ir telpiski un funkcionāli unikāls arhitektūras piemērs, kam līdzīga nav ne tikai Latvijā, bet visā Baltijā.

Ilmārs Dirveiks

LATRINES AT CĒSIS CASTLE

Summary

Latrines of medieval castles relatively seldom come into the focus of the researchers of the history of Latvia's architecture, as few of Latvia's castles have survived at least partially and even fewer of them offer any evidence about the latrine as an irretrievable part of life in the castle. The largest Teutonic Order's castle in Livonia serves as an interesting and important source of information about lifestyle in the 15th and 16th centuries. Of all medieval castles in Latvia, Cēsis has the largest number and typological diversity of surviving latrines that draw the attention of researchers and visitors.

The present paper provides an overview of latrines in the main castle building and the Western Tower of the outer bailey. Before the construction of the Northern Tower there had been a dansker (latrine tower) in the north-western part of Cēsis Castle. Today only the remains of two arcaded supports are visible above the ground. The prisoners' latrine in the basement of the Southern Tower has survived almost fully intact. The Livonian Master's latrine in the Western Tower is specially arranged and provided with an ante-chamber and double door. Four latrines that come as '*en-suite*' facilities off the dwelling rooms at the northern end of the Eastern Range are complicated from a constructional perspective. The site of the latrine bay in the Western Tower of the outer bailey can be deduced from the passageway inside the Tower's wall. A hypothetical site of a latrine bay in the Northern Tower has been identified in a similar way. Archaeological excavations have unearthed parts of the waste chutes of latrine shafts in the bridge structure. Some signs allow the assumption that there had also been a latrine in the basement of the Western Range, next to the exterior wall.

The research of the latrines of the Teutonic Order's castle in Cēsis is not yet complete: it would be possible to clear up the shaft of the latrine in the Eastern Range and to locate its waste chute. In the 15th and 16th centuries the residence of the Livonian Master of the Teutonic Knights was provided with typologically different latrines that offered different comfort levels. In no other medieval castle in Latvia have there survived so many latrine sites and types. Two-level apartments with '*en-suite*' latrines in the Eastern Range of the castle are a spatially and functionally unique architectural feature that has no other counterpart, not only in Latvia but in the whole of the Baltics.

AVOTI UN LITERATŪRA

- Apala 1979 – Apala Z. Arheoloģiskie izrakumi Cēsu pilsdrupās 1978. gadā // ASM 1978. – Rīga, 1979. 6.–10. lpp.
- Apala 1988 – Apala Z. Arheoloģiskie pētījumi Cēsu mūra pilī un Vecpilsētā // ASM 1986/1987. – Rīga, 1988. 9.–16. lpp.
- Apala 2006 – Apala Z. Arheoloģiskie pētījumi Cēsu viduslaiku pilī // APL 2004/2005. – Rīga, 2006. 9.–18. lpp.
- Caune 2004 – Caune M. Rīgas pils – senā un mainīgā. – Rīga, 2004
- Caune/Ose 2004 – Caune A., Ose I. Latvijas 12. gadsimta beigu–17. gadsimta vācu piļu leksikons. – Rīga, 2004
- Ciglis 2002 – Ciglis J. Rīgas pils 16. gadsimta telpu izvietojuma rekonstrukcijas mēģinājums // Latvijas viduslaiku pils 3: Pētījumi par ordeņpilīm Latvijā. – Rīga, 2002. 119.–163. lpp.
- Dirveiks 2004 – Dirveiks I. Ventspils Livonijas ordeņa pils būvvēstures agrīnais periods. 13. gs. otrā puse–14. gs. // Ventspils muzeja raksti IV. – Rīga, 2004. 133.–172. lpp.
- Dirveiks 2011 – Dirveiks I. Jauni atklājumi par Cēsu ordeņpils Rietumu torņa Mestra istabu // Latvijas viduslaiku pils 7: Pētījumi un avoti par Livonijas ordeņpilīm. – Rīga, 2011. 383.–413. lpp.

- Dirveiks 2017a – Dirveiks I. Arhitektoniski mākslinieciskā izpēte Rīgas pils Horna bastionā un dienvidu korpusā. – 2017 (glabājas NKMPA)
- Dirveiks 2017b – Dirveiks I. Cēsu pils rietumu korpusa teorētiska rekonstrukcija // Cēsu pils raksti I. – Cēsis, 2017. 33.–57. lpp.
- Dzenis 2014 – Dzenis A. Cēsu pils vēsture. Pieejams: www.pilsvesture.cesis.lv
- Janaitis 2005 – Janaitis G. Tikai 5 minūtes. – Rīga, 2005
- Jansons 2007 – Jansons G. Turaidas pils arhitektūra. 13.–17. gadsimts. – Rīga, 2007
- Koepf 1974 – Koepf H. Bildwörterbuch der Architektur. – Stuttgart, 1974
- Lūsēns 2017 – Lūsēns M. Rīgas pils. Horna bastiona arheoloģiskā izpēte. – 2017 (glabājas NKMPA)
- Ose 2001 – Ose I. Karls fon Lēviss of Menārs – viens no ievērojamākajiem Latvijas viduslaiku piļu pētniekiem // Latvijas viduslaiku pils 2: Latvijas viduslaiku piļu pētniecība 18.–20. gadsimtā. – Rīga, 2001. 206.–225. lpp.
- Tuulse 1942 – Tuulse A. Die Burgen in Estland und Lettland. – Dorpat, 1942

UDK 904(474.365)

CĒSU PILS RAKSTI II

Sastādītājs, atbildīgais redaktors *Gundars Kalniņš*

Literārā redaktore *Eva Eihmane*

Korektors *Jānis Kulmanis*

Tulkotāja *Eva Eihmane*

Tulkojumu korektors *Aleks Pluskowski*

Fotogrāfiju apstrāde *Alens Opoļskis*

Māksliniece un maketētāja *Anda Nordena*

Izdevums sagatavots ar Valsts kultūrkapitāla fonda
un Cēsu novada pašvaldības finansiālu atbalstu

ISBN 978-9934-8685-1-1

© Rakstu autori, 2018

© Cēsu pils saglabāšanas fonds, 2018

Izdevējs *Cēsu pils saglabāšanas fonds*

Iespiests un iesiets SIA “*Dardedze hologrāfija*”